

“НАВОИЙАЗОТ” ИШЛАБ ЧИҚАРИШ КОРХОНАСИНИНГ “ҚАЙТА ҚУРИШ” ЙИЛЛАРИДАГИ ТАРИХИ

Шахноза Боймухамматовна ХОЛИКУЛОВА

Тарих фанлари бўйича (PhD) фалсафа доктори

Навоий давлат педагогика институти

Навоий, Ўзбекистон

Аннотация

Мақолада қайта қуриш йилларида олиб борилган иқтисодий ислохотларнинг “Навоийазот” ишлаб чиқариш бирлашмасига таъсири ёритилган. Бирлашманинг молиявий ишлари хўжалик ҳисобига ўтилиши натижасида вужудга келган муаммолар ўша даврнинг оммавий ахборот воситаларида эълон қилинган маълумотлар орқали баён қилинган ва ҳулосаланган.

Таянч сўзлар: қайта қуриш, “Навоийазот” ишлаб чиқариш бирлашмаси, хўжалик ҳисоби, нақт пул эмиссияси, тов.аор айирбошлаш, миллий низо, митинг, Президент И.Каримов, янгича ислохотлар.

ИСТОРИЯ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ОБЪЕДИНЕНИЯ «НАВОИАЗОТ» В ГОДЫ “ПЕРЕСТРОЙКИ”

Шахноза Боймухамматовна ХОЛИКУЛОВА

Доктор философии (PhD) по историческим наукам

Навоийский государственный педагогический институт

Навои, Узбекистан

Аннотация

В статье освещается влияние экономических реформ, реализованных в годы перестройки, на производственное объединение «Навоиазот». Проблемы, возникшие в результате перехода финансовых дел Объединения на хозрасчет, были освещены и обобщены сведениями, опубликованными в средствах массовой информации того времени.

Ключевые слова: перестройка, производственное объединение «Навоиазот», хозяйственный учет, денежная эмиссия, товарная биржа, национальный конфликт, митинг, президент И.Каримов, новые реформы.

XX асрнинг 80-йилларида собиқ Иттифокнинг турғунлик даврида иқтисодий таназзулга юз тутганлиги кўрина бошлади. Халқ хўжалигининг барча соҳаларида “Қайта қуриш” сиёсати бошланиб кетди.

Саноатнинг ишлаб чиқариш тармоқларига ҳам новаторлик ғоялари ва бозор талаблари билан ҳисоблашиш кириб кела бошлади. “Навоийазот” ишлаб чиқариш бирлашмасида ҳам бу каби ислохотлар бошланди.

Ортиқча аммиакли газларни қайта ишлаш мақсадида, 1985 йилда “Навийазот” ишлаб чиқариш бирлашмаси лойиҳа бўлими асосан қуввати

йилига 5000 м³ бўлган аммиакли газни қайта ишлаш ускунасини ишга туширди (олдингиси 1200 м³ эди). 1988 йилда марказдан қочма граниляторлар ўрнига тебранувчан граниляторлар ва доналарни совутиш аппарати ўрнига 2 босқичли замонавий аппаратлар ўрнатилди [1].

Ўзбекистоннинг ҳақиқий иқтисодий мустақиллиги масаласи ўйлантирар эди. Агар республика иқтисодий қувватини ташкил этадиган барча асосий фондлар ўша даврда 100 млрд сўм деб ҳисобланса, амал қилаётган тартибга кўра, қарийб 30 млрд сўм пул Иттифоқ ихтиёрида эди. Ишлаб чиқаришнинг асосий фондларида эса бу мутаносиблик янада ёмон бўлиб, маблағларнинг бешдан икки қисми Иттифоқ тасарруфида, шу жумладан, саноатда ана шу маблағларнинг деярли 70 фоизи, транспортда ҳамда моддий-техник таъминотда, илм-фанда 30 фоизга яқини Иттифоққа тегишли эди. Бундан кўринадики, Конституцияда белгилаб қўйилган барча давлат мулки (бу ҳамма асосий фондларнинг деярли 90 фоизини ташкил этади) “Бутун совет халқига тегишлидир” деган қоида ҳеч қандай реал асосга эга эмас эди. Республикамиз ўз бойликларини ўзи тасарруф эта олмас экан, ундан халқ манфаати йўлида, самарали фойдаланиш ҳақида умуман гап бўлиши мумкин эмас эди [2].

Ўзбекистон бюджети катта камомад билан якунланаётган бир шароитда собиқ Иттифоқ раҳбарлари республикани 1991 йилдан бошлаб хўжалик ҳисобига ўтишга мажбур қила бошлайди. Ўша даврда республика бюджетининг ҳам, маҳаллий бюджетларнинг ҳам даромад қисми базаси ўта заиф бўлиб, нарх-наво ошиб бораётган бир вазиятда харажатларни қоплаш имконини бермас эди. Бу каби омиллар халқнинг норозилигига олиб келганлигини билишимиз мумкин: “Сизларга маълумки, биз 1991 йилдан бошлаб хўжалик ҳисобига ўтамиз. Бироқ, республика бюджети катта камомад билан якунланаётган ва бундай камомад камайиш ўрнига ўсиб бораётган экан, қандай хўжалик ҳисоби ҳақида гап бўлиши мумкин? Молиявий аҳволнинг мураккаблиги яна шу билан кескинлашмоқдаки, харажатлар республика бюджетининг ҳам, маҳаллий бюджетларнинг ҳам

даромад қисмининг заиф базаси билан чекланиб қолмоқда. Ҳамма жойда нарх-навонинг ошиб бораётганлиги кузатилмоқда. Буларнинг барчаси одамларнинг ҳаққоний норозилигига сабаб бўлиб, ҳокимият органларига нисбатан муносабатда танқидий кайфиятларнинг кучайишига олиб келмоқда”[2].

Шундай мураккаб вазиятда республиканинг саноат корхоналарида вазият қандай эди, деган савол туғилади. Ушбу муаммони “Навоийазот” ишлаб чиқариш бирлашмаси мисолида кўриб чиқишни мақсад қилдик.

“Навоийазот” ишлаб чиқариш бирлашмаси 1988 йилнинг 1 январидан бошлаб тажриба сифатида молиявий хўжалик ҳисобига ўтказилди. Дастлаб бу синов ўзини оқлай бошлади. Ишнинг кўлами ошиб, ойлик маошлар ҳам кўтарила бошлади. Аммо, моддий харажатлар фақат хомашёни тежаш орқали амалга оширилади. Масалан, корхонада шу мақсадда 2 млн рубл ажратилган, аммо ҳисоб-китобда иш ҳақи фондига 135 минг рубл ажратилди, холос. Бу албатта, ишчиларнинг кайфиятига салбий таъсир қилади. Беш йилликларни бажариш учун хомашё ресурсларини тежашга йўналтирилган фондлардан 1988 йил учун 200 минг рубл бонус сифатида ажратилди. Бироқ 1988 йилда бирлашма ишлаб чиқариш ҳажми бўйича беш йиллик режа кўрсаткичларига эриша олмаганлиги сабабли, бу миқдор 60 минг рублгача камайди. Йил давомида меҳнат жамоасининг қарори билан ушбу харажатлар моддасига таъминот мажбуриятларини бажариш учун қўшимча тўлов орқали 172 минг рубл ажратилди. Агар бирлашма (ёки корхона) 1987 йилнинг тўртинчи чораги учун 150 минг рубл рағбат берилмаганда эди, маблағлар етарли бўлар эди. Шундай қилиб, 1988 йил биринчи чораги учун бонуслар 82 минг рубл қолди холос. Жамоа олдида мураккаб вазият туғилди, етишмаётган маблағни қаердан олиш керак? Натижада 1988 йилнинг 3- ва 4- чораклари бонусларини тўлаш учун маблағ корхонанинг ҳисобида қолмади. Бунинг келиб чиқиш сабаларидан яна бири шуки, 1988 йилнинг 11 ойида тижорат маҳсулотларининг ҳажми аслида 222,68 млн рублни ташкил этди ва сотилган маҳсулотлар ҳажми 214,65 миллион рублни ташкил этди. Бу шуни

англатадики, истеъмолчилар тамонидан 8 млн рублдан ортиқ маблағ кам тўланган, натижада, олинадиган фойда 39,8 млн эмас, 36,5 млн ни ташкил этган. Асосий қарздорлар йилни ночор якунлаган. Уларнинг банк билан муносабатларида ҳам муаммолар бўлган. Улар берилган шартнома шартларини бажара олмайди. Чунки банк кредит тўловларини бажармаганлиги сабабли, санкциялар қўллаб, барча реквизитларини тақиққа қўйган. Корхона раҳбарияти ва молия бўлими ҳамкорликда қарздор республикаларнинг партия органларига, халқ назорати органларига бир неча марта мурожаат қилса-да, самара бермаган. Шу ва бошқа муаммолар (иш ҳақининг ошиши) сабабли, маҳсулотлар фонди қисқариб борган. XIII беш йилликда режани бажаришда тўсиқлар етарлича учраган [3].

“Навоийазот” ишлаб чиқариш бирлашмаси ўз-ўзини хўжалик ҳисобидан таъминлаш ва молиявий мустақиллик йўлидан борди. Ходимлар билан жамоат шартномаси имзоланди. Унда томонларнинг мажбуриятлари кўрсатилиб ўтилди. Унга кўра; 1989 йил корхона ўзининг 25 йиллигини нишонлайди, юбилейни муносиб кутиб олиш учун меҳнат жамоаси 1989 йилда техник, иқтисодий ва ижтимоий муаммоларини ҳал этиш лозим. Маҳсулот етказиб бериш давлат буюртмаси 25 декабргача бажарилиши керак, бу ишчиларнинг социалистик мажбуриятидир. Бу каби маънавий мажбуриятни “Навоийски химик” рўзномасида ёритиб борилиши доимий таъминлансин. Шунингдек, уюшма ходимлари ойига 2 марта ойлик маош билан таъминлансин [4].

1988 йил билан солиштирганда 1989 йилда корхона режани 13,2 фоизга ортиғи билан бажарди. Халқ хўжалиги маҳсулотлари 2 марта кўп ишлаб чиқарилиб, 1989 йилда 11,2 млн рублга етказилди. Лекин, кейинги хабарлардан ишчилар бундан манфаатдор эмас, чунки жавонларда етишмаётган мўл-кўлликни ҳеч қандай рақам алмаштирмайди. Баъзи етакчи иқтисодчилар аллақачон ўз-ўзини молиялаштиришнинг 1 ва 2-моделларининг номувофиқлиги ҳақида гапиришмоқда, аммо, бу иқтисодчиларнинг вазифаси – мамлакатни боши берк кўчадан олиб

чиқадиган мавжуд ишлаб чиқариш муносабатларининг тўғри йўлини топишдир.

1989 йилда ишлаб чиқариш бирлашмаси "Востокинторг" Москва ташқи савдо ташкилоти орқали Хитой Халқ Республикасига 30 минг тонна ортиқча аммиакли селитра етказиб бериш бўйича иккита шартнома тузди. Бу шартномалар айрибошлаш асосида тузилганлиги сабабли, улардан бирига кўра (15 минг тонна селитра учун) уюшма "Востокинторг"дан 30 минг дона сифими 2 литр бўлган пневматик термослар, 10 минг дона курткалар, 30 минг жуфт кроссовкалар, катта ҳажмдаги девор қоғози олди. Бу товарларни, биринчи навбатда, корхона ҳудудида жойлашган дўкон орқали уюшма ходимларига сотиш, шунингдек, завод учун зарур бўлган материаллар, асбоб-ускуналар, техникалар харид қилиш мақсадида бошқа корхоналар билан товар айирбошлаш операциялари учун фойдаланилди.

Иккинчи шартнома бўйича (охирги 15 минг тонна учун) – "Ўзбекбирлашув"дан Самарқанд ва Бухоро ОПС орқали – пойбзал, четдан олиб келинган радиотехника, чангютгич, тикув машиналари ва 1 миллион рубллик бошқа товарлар олинади. Ушбу товарлар сотиладиган нархлар СССР ёки республика Нархлар бўйича Давлат қўмитаси томонидан белгиланади ва нархлар рўйхатидан ва "И" индексидан (импорт) юқори бўлмайди. Бу ерда ички бозорнинг нарх-наво механизмига амал қилинади ва корхона ушбу товарларни сотишдан қўшимча фойда кўрмайди. Савдо корхонасига сотиб олиш ва сотиш нархи ўртасидаги барча фарқ давлат бюджети ва ташқи савдо бирлашмасига тушади. Лекин, кўпчилик айирбошлашни режадан ортиқ маҳсулот сотилган мамлакатда чет эл валютасига товар сотиб олиш деб ҳисоблаб, "Навоийазот" ишлаб чиқариш бирлашмасини валюта маблағларини нотўғри ишлатганликда айблади, бутун мамлакат, хусусан, республика ва шаҳар дори-дармонлар ва зарур анжомлар етишмаслигидан қийналди. "Навоийазот" АК бош директорининг тижорат масалалари бўйича ўринбосари В.Синяк валюта маблағларидан фойдаланиш тўғрисида шундай дейди: "Корхонамиз томонидан топилган валюта фақат биз учун зарур

технологик линиялар, эҳтиёт қисмлар ва жиҳозларни хориждан сотиб олиш учун ишлатилади. 1989 йилда 240 минг долларга 55 тонналик япон “Като” крани хорижий валютага сотиб олинди. Корхонада халқ истеъмоли молларини сотиб олиш учун етарлича хорижий валюта мавжуд эмас. Товарларни фақат айрибошлаш йўли орқали олишимиз мумкин” [5].

Умуман олганда қайта қуриш шароитида республиканинг локоматив корхонаси тажриба сифатида тезлик билан хўжалик ҳисобига ўтказиш йўлини танлади. Хўжалик ҳисобига ўтишнинг битта аниқ йўли иқтисодчилар томонидан тизимли кўрсатиб берилмаган эди. Натижада, бу корхоналарнинг ишлаб чиқариш қуввати ва ишчиларнинг ижтимоий таъминотида салбий таъсир кўрсатди. Рўзнома саҳифаларида корхонанинг молиявий аҳволидан норозиликлар акс этган мақолалар эълон қилинганлигини кўришимиз мумкин. Иқтисодчиларга хўжалик ҳисобига ўтишнинг бошқа муқобил йўллари танлаш таклиф қилинган фикрларни ҳам кўришимиз мумкин. Мисол тариқасида, корхона техникаларини ижарага бериб етишмаётган маблағларни топиш лозимлиги ҳам жамоатчилик томонидан таклиф қилинган. Бу кайфият ўсиб бориб ижтимоий норозилик, оммавий митинг даражасигача кўтарилди. “Знамя дружбы” газетасининг 1991 йил 108–109 сонларида “Как жить дальше” мақоласида халқни норозилигига олиб келадиган ғоялар тарғиб қилинди.

Мустақиллик арафасида ижтимоий муаммолар тобора кескинлашиб бутун Иттифоқ миқёсида (Тоғли Қорабоғ) норозилик ва миллатчилик можаролари етилиб кела бошлади. Тадқиқотларимиз натижасида шуни билдикки, республиканинг аксар ҳудудларидан истеъмол даражаси юқори ҳисобланган Навоий саноат шаҳрини ҳам бу хавф четлаб ўтмади.

Бу можоро бевосита “Навоийазот” бирлашмасида содир бўлди. Бу воқеа газета саҳифаларида “Июнь воқеалари” сифатида ёритилди. Бу воқеаларни содир бўлишининг бир қанча сабаблари бор эди.

1991 йил 3-6 июнда “Навоийазот” ишлаб чиқариш бирлашмаси бошқарма идораси ўтиш жойида тортишув келиб чиқади. Унинг натижасида

бир неча кун рухсат этилмаган митинг бўлиб, унда турли тартибсизликлар содир этилди. Оқибатда, ишлаб чиқариш тўхтаб қолди. Бу корхона меҳнат жамоасига ҳам, республика ва шаҳарга ҳам катта зарар етказди. Жамоат тартибини бузиш шаҳарда алоҳида шахслар томонидан безорилик кўринишида содир этилди. Ҳуқуқ-тартибот органлари айбдорларни маъмурий ва жиноий жавобгарликка тортди. Бу воқеанинг олдини олиш мақсадида 7 июнь куни кечқурун Ўзбекистон ССР Президенти И.Каримов Навоийга келди. Шу куни бирлашмада бўлди. Меҳнаткашлар жамоалари билан учрашди. Уларнинг саволларига бевосита жавоб берди. 8 июнь куни у шаҳар атрофидаги қишлоқ хўжалик объектларига чиқди ва маҳаллий аҳоли билан учрашди. Содир бўлган можорони ўрганиш юзасидан Президент комиссияси тузилди 13 киши ҳибсга олинди ва уларнинг ҳаракатлари юзасидан жиноий иш қўзғатилди. Шунингдек комиссия аҳолининг муурожаатларини ўрганди [6].

19 кишидан иборат комиссия бўлиб ўтган воқеани ўрганиб қуйидагича қарорга келди;

1. Майор Г.Г.Мингазовни вазифасидан озод этиш ва ишини ҳарбий прокуратурага ошириш масаласи ижобий ҳал этилди (1991 йил 4 июндаги Ш/Снинг 021 сонли буйруғи).

2. Э.Л.Типикинани бош директор вазифасидан четлаштириш масаласи ижобий ҳал этилган (1991 йил 5 июндаги 788-к сонли буйруқ).

3. 1991 йил 5 июндаги 784-к сонли буйруққа асосан қоровуллик отряди бошлиғи А.Ю.Гундюрин Ўз. ССР Меҳнат ҳақидаги қонуни кодекси 41-моддаси 7-пунктига биноан иш жойида маст ҳолида юргани учун ишдан бўшатилади

4. “Навоийазот” бирлашмасини социал ривожлантириш тўғрисидаги масалаларни кўриб чиқиш шаҳар ижроия комиссияси раиси Б.И.Ҳамдамов ва корхона бош директори В.С.Крупинга топширилди.

Қишлоқларга автобус ҳаракатини йўлга қўйиш масаласини ҳал этиш ҳам Ҳамдамов ва Крупинга топширилди.

5. Шаҳарга жумҳурият Президенти вакили – область Кенгаши раиси, вилоят Кенгаши раиси, вилоят партия қўмитаси биринчи котиби Д.С.Ёдгоров етиб келди.

6. Шаҳар корхоналари раҳбарларига Ўзбекистон ССРда давлат тили тўғрисидаги Қонун муддатларига амал қилишни таъминлаш топширилди. Комиссия жамоат тартибини сақлаш батальонини, унинг составини миллатидан қатъи назар, миллий региондаги ёш чақирилувчилар билан тўлдириш шарти билан шаҳарда қолдиришни таклиф этди. Корхонада жамоатчилик йўлида доимий равишда миллий алоқалар бўйича комиссия тузиш таклиф этилди. Комиссия давлат тили тўғрисидаги Қонуннинг бажарилишини назорат қилиш учун кадрлар бўлимига қўшимча штат киритишни ҳам таклиф этди [7].

Президент И. Каримов халқ вакиллари билан учрашув чоғида корхона вакилларида 43 киши сўзга чиқди ва Президентга савол билан мурожаат қилди. Улар ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий қолоқлигини тугатиш, экологик ва кўп йиллар мобайнида тўпланиб қолган миллий муаммоларни зудлик билан ечиш масалаларини қўйдилар. Президент мулоқот давомида қўйидаги қарорга келди; Савдо, халқ таълими, соғлиқни сақлаш вазирлиги, Ўзбекистон ССР иқтисод қўмитаси ва бошқа идораларга тез кунларда навоийликларни озик-овқат ва саноат моллари билан таъминлаш.

Мактаблар ва даволаш муассасаларида тўпланган муаммоларни ҳал этиш, уларни дори-дармондар, қурилиш материаллари билан таъминлашни яхшилаш. Аҳолини шахсий уй-жой қуриш учун ер билан таъминлаш ҳақида Қарорга изчиллик ва қатъият билан амал қилиш [7].

1991 йилнинг 4–15 июнь кунлари шаҳар ҳудудида 47 та жиноят қайд қилинди. Бу “Навоийазот” бирлашмаси можоросидан олдинги рақамга тенгдир. Бу даврда кучайтирилган наряд бўйича хизматни ўташ жорий қилинди. Шу вақтда 15 та жиноят иши қўзғатилди. 6 киши тартибсизлик содир этди. 168 киши билан амалий суҳбат олиб борилди. Майда ўғирлик

учун шаҳардаги турли корхоналарда ишлайдиган 16 киши жавобгарликка тортилди... ва хоказо [8].

Юқоридаги маълумотлардан қуйидагича хулоса чиқариш мумкин. Қайта қуриш сиёсатини амалга ошириш учун мамлакат тайёр эмас эди. Бу сиёсат ёппасига амалга оширилиши натижасида республикада иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий муаммолар келиб чикди. Худуднинг иқтисодий бақувват бўлган Навоий шаҳрини ҳам бу муаммолар четлаб ўтмади. Чунки, шаҳарнинг деярли ярим аҳолиси “Навоийазот” бирлашмасининг ишчилари эди. Корхона 1988 йилнинг биринчи чорагида яхши натижаларга эришди, аммо бу узоқ чўзилмади. Кенг тармоқли ишлаб чиқаришга эга бўлган корхонанинг иқтисодий танглиги халқ хўжалигининг барча соҳаларига ўз таъсирини ўтказди. Ишчилар орасида ва корхонада нақт пул танқислиги муаммоси ишлаб чиқаришнинг чекланишига сабаб бўлди. СССР миқёсида ягона иқтидий сиёсат олиб борилаётганлиги сабабли иттифоқдош республикалар ҳам шартнома асосида олинган маҳсулотларнинг тўловини етказиб бера олмади. Натижада корхонанинг мажбуриятлари ва шартномалар бажарилмасдан қолди. Корхона қарздор корхоналар қаторига туша бошлади. Товарлар импортида ҳам нақт пул ўрнига тавор айирбошлаш белгилаб берилди. Корхонага тўлиқ молиявий мустақиллик берилмаганлиги натижасида муаммолар кўлами кенгайиб бораверди.

Иккинчидан, собиқ Иттифоқ даврида кадрлар масаласига нотўғри ёндашилди. 10 000 кишилиқ жамоанинг 3/1 қисмини маҳаллий аҳоли вакиллари ташкил қилар ва улар ҳам техник ва хўжалиқ ходимлари эди. Маҳаллий аҳолидан раҳбар, муҳандис ва механик кадрлар йўқ эди. Ўзга миллат вакиллари миллий кўпчиликни ташкил этганлиги натижасида улар орасида ҳукмронлик устунлик қилди. Ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилганлиги, ўзга миллат вакилларинг манфаатларига зид келиши натижасида корхонадаги иқтисодий муаммолар ижтимоийлашиб кетди ва норозилик митинглари даражасига бориб етди.

Учинчидан, йирик ишлаб чиқариш кўламига эга бўлган “Навоийазот” корхонаси бир неча вақтга батамом ўз фаолиятини тўхтатди. Бу албатта, завод учун навбатдаги муаммоларга олиб келди. Чунки корхона ишга тушганидан буён бирор марта ҳам ўз фаолиятини тўхтатмасдан куну-тун ишлаб турганлиги боис цехларда техник носозликлар кузатилди ва ускуналарга бўлган эҳтиёжлар етилиб келди. Бундан ташқари, корхонадаги муаммолар шаҳар ва унинг атрофидаги аҳолининг ҳам яшаш шароитига ўз таъсирини ўтказди.

Юқоридаги муаммолар мустақиллик йилларида ўз ечимини топа бошлади. Ҳозирги кунда “Навоийазот” ишлаб чиқариш корхонаси ўз фаолиятини халқаро стандартлар асосида олиб бормоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. “Навоийазот” ОАЖ 50 йил. – Навоий: А.Навоий, 2014. – Б. 44.
2. Каримов. И. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида . – Тошкент: Ўзбекистон, 1992.
3. “Навоийский химик”, № 3, 1989 год 6-январ
4. “Навоийский химик”, № 3, 1989 год 3-феврал.
5. “Навоийский химик”, № 8, 1990 год 6-феврал.
6. “Навоийский химик”, № 8, 1991 год 13-июн.
7. “Навоийский химик”, № 24, 1991 год 7-июн
8. “Навоийский химик”, № 26, 1991 год 20-июн.